

ТИПОЛОГИЯ НА ВЪПРОСИТЕ ОТ ОБЛАСТТА НА ПРАВОГОВОРА В ПРАКТИКАТА НА ЕЗИКОВОТО КОНСУЛТИРАНЕ

МИЛЕН ТОМОВ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

tomovm@ibl.bas.bg

В статията се разглеждат въпросите за правоговор, постъпили в Службата за езикови справки и консултации. Очертава се мястото на правоговора в общата проблематика на езиковото консултиране и се прави характеристика и тематична класификация на запитванията от тази област, като се констатира нисък брой на въпросите относно произношението и слаб интерес към правоговорната проблематика, както и отсъствие на интерес към правоговорните явления и норми. Извеждат се причините за значителния превес на въпросите за правопис в сравнение с въпросите за правоговор в практиката на езиковото консултиране, основната от които е принципната разлика между правописната и правоговорната норма.

Ключови думи: правоговор; правоговорна норма; произношение; производителни норми; езиково консултиране; български език

A TYPOLOGY OF THE QUESTIONS ON PRONUNCIATION IN THE PRACTICE OF LANGUAGE CONSULTING

MILEN TOMOV

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

tomovm@ibl.bas.bg

This article discusses the questions on pronunciation received at the Language Consultation Service. The author defines the place of orthoepy in the overall picture of language consulting and offers a characterization and thematic classification of the inquiries concerned with correct pronunciation. As he finds out, only a small number of the questions received by the Language Consultation Service deal with pronunciation, showing only limited interest in orthoepy and lack of interest in most pronunciation-related phenomena and norms. The author summarises the reasons for the significant predominance of questions regarding the spelling over inquiries on orthoepy in the practice of language consulting, the major one among them being the principal difference between orthographic and orthoepic norms.

Keywords: orthoepy; orthoepic norms; pronunciation; pronunciation norms; language consulting; Bulgarian language

Цел на настоящата статия е да се опишат проблемите, свързани със спазването на правоговорните норми и прилагането на правоговорните правила от гледна точка на запитванията на потребителите на Службата за езикови справки и консултации, както и да се направи типология и тематична класификация на конкретните въпроси, постъпили в Службата. Прегледът на запитванията, от една страна, се опитва да отговори на въпроса на какви проблеми от правоговора потребителите на Службата за езикови справки търсят решение най-често. Статията е насочена, от друга страна, и към установяване на причините за слабия интерес на потребителите към правоговорните проблеми като цяло. Именно малкият брой запитвания относно правоговора е една от причината досега да не е обръщано специално внимание на тази тематична област при изследванията върху езиковото консултиране у нас (срв. например Мониторинг/Monitoring 2023).

1. Методология на изследването и обработка на данните

В основата на анализа, извършен в рамките на изследването, стоят писмените отговори на въпросите от базата данни на Службата за езикови справки и консултации. Тя включва архив от запитвания по електронната поща от 2013 г. до днес, като допълнително е извършена произволна извадка от архивирани въпроси, постъпили по телефона за последните 4 години, както и въпроси, които са публикувани в справочника „Езикови справки по интернет“ (<http://ibl.bas.bg:7810/>) и които следователно са достъпни за многократно преглеждане с цел правене на справки. Подборът на отделните проблемни случаи се основава на срещанията им в тези бази от данни, като търсенето на въпросите е извършено по ключови думи и изрази. Във връзка с методологията на изследването трябва да се има предвид, че един имейл или едно телефонно обаждане може да съдържа повече от един различни въпроси и че не всички правоговорни въпроси са изпратени в самостоятелен имейл, а също така и обстоятелството, че правоговорна проблематика може да се открие като част от по-общо запитване по друга тема. Всичко това затруднява и усложнява процеса на тематична обработка и класификация на постъпващите въпроси в Службата за езикови справки и консултации. Ценна характеристика на архива от имейли, получени в Службата, е това, че в тях е запазен придружаващият въпросите текст, който в част от имейлите съдържа информация за профила на потребителите (най-често професионален) и описва самия контекст на възникването на езиковия проблем.¹ Що се отнася до професионалния състав на потребителите, тук няма да се спираме подробно на този въпрос, а само ще посочим накратко, че повечето запитвания по темата правоговор идват от служители (журналисти, говорители, адвокати и изобщо от лица, работещи в медии).² От тази гледна точка на задаващите въпроси се гледа като на потребители, които в речта си се стремят да следват установената книжовна норма, или като на възприематели на нормата, които изразяват определено становище към спазването ѝ.

2. Мястото на правоговора в общата проблематика на езиковото консултиране

Езиковото консултиране обхваща проблеми от всички области на българския език. Освен до всички езикови равнища проблематиката на езиковото консултиране се отнася и до всички разновидности на езика, както и до всички периоди от неговата история. Очевидно е обаче, че най-голямата част от запитванията се отнася до нормите на съвременния книжовен език.

Дори и без специално количествено изследване на материала, насочено към съдържанието на въпросите, като се изхожда и от богатия опит и дългогодишната изследователска практика на сътрудниците в Службата за езикови справки и консултации към Секцията за съвременен български език на Института за български език, могат да се очертаят областите на основен, на по-голям и на по-слаб потребителски интерес. Ако се излиза от една по-обща класификация на постъпващите въпроси, може да се потвърди, че основен център на езиковото консултиране понастоящем образуват областите правопис, пунктуация, граматика (морфология, синтаксис) и лексика, като правописът категорично заема първо място по количество запитвания и с това безспорно може да се определи като основна област в езиковото консултиране (срв. и Томов/Томов 2016). Обратно, комплексът от запитвания по повод правоговорни проблеми принадлежи към тематичните области, за които търсещите езикови консултации се обръщат с въпроси твърде рядко.³ В конкретен смисъл това означава, че въпросите за правопис и правоговор заемат двата крайни полюса в скалата, отчитаща общата честота на запитванията към Службата за езикови справки и консултации. На месечна база запитванията за правилното произнасяне на думи са под 1% от общия брой запитвания както по телефона, така и по електронната поща⁴, като в някои работни дни на Службата правоговорни въпроси изобщо не постъпват.

От общия поглед върху запитванията към Службата за езикови справки и консултации през един по-дълъг период на наблюдение⁵ може също така да се констатира, че това съотношение, както и основните съдържателни пунктове в запитванията са устойчиви във времето и не може да се установи определена промяна в динамиката на потребността от съвети в двете области поотделно.

Тъкмо ниската честота на запитванията по правоговор или представянето на правоговорна проблематика в правописен, граматичен или друг контекст обаче повдигат интересни и значими за теорията и практиката на книжовния език и на езиковата култура въпроси и от своя страна също позволява да се направят важни изводи.

3. Специфика на правоговорната проблематика в езиковото консултиране

При тематичното разработване на въпросите от областта на правоговора в езиковото консултиране е необходимо да се направи следното важно уточнение. Ако се съди по това какви езикови проблеми или колебания подтик-

ват потребителите да се обърнат към Службата за езикови справки и консултации, и най-вече по начина, по който са формулирани конкретните въпроси, на пръв поглед се установява едно доста широко застъпване на правоговорната проблематика.⁶ Значително е количеството запитвания за граматика и лексика, които са отправени чрез изрази като „как е правилно да се каже...“, „как се казва правилно...“. Такива формулировки се срещат често например във въпроси, засягащи проблеми на морфологията, съгласуването или словообразуването, както и на правилната словоупотреба, например: *Как е правилно да се каже и напише: няколко човеци/няколко души/неколцина човеци/неколцина души/друг начин?; Интересува ме дали е допустимо в говоримия български език и по-скоро счита ли се за неправилно, ако кажем „с кой“ вместо „с кого“; Може ли да се каже: „Тръгнах да си пиша домашното вместо започнах да си пиша домашното“. Т.е. да се замести започнах с тръгнах. Аналогия: „Днес делото тръгна в съда“; Имам следния въпрос – как е правилно да се каже – „топкам топката“ или „тупкам топката“. Имаме вътрешен спор и според мен това, което тупа, е сърцето, а топката „се топка“, тоест „удря се и отскача“; Също така, моля да ми отговорите как е правилно да се каже – „събитието е отминало“ или „събитието е преминало“.*⁷

Горепосоченият тип въпроси не приемаме за правоговорни в нашата работа, поради което ги изключваме от обхвата на наблюденията ни. Тези запитвания са разглеждани самостоятелно в отделни публикации като въпроси, свързани с проблеми на граматичната норма (Чаралозова, Станчева/Charalozova, Stancheva 2006; Мониторинг/Monitoring 2023: 35–59).

Към нашето изследване не причисляваме и въпросите за правопис на думи и форми (въпросите от типа *Как се пише*), макар правописът, както е известно, да се основава на техния книжовен изговор (например *Моля да ни дадете становище относно изписването на думата „айрян“, дали правилно се изписва така или айрАн*). Голяма част от постъпващите въпроси произлизат от естествената информационна потребност, свързана със създаването на писмени текстове, и поради това правоговорната проблематика в тях е „мнима“. Връзката или отношението между правописа и изговора на думите се регулира от установените правописни принципи и е регламентирана чрез съвкупност от правила, представени в *Официалния правописен речник като Правописни правила с фонетичен характер* (ОПР 2012: 15–20) – това са правилата за променливото *я*, за вмятането и изпадането на гласни и съгласни, за групите *-ръ/-ър-*, *-лъ/-ъл-* и др.⁸ На този тип въпроси също са посветени самостоятелни обстоятелни изследвания (Александрова/Aleksandrova 2006; Томов/Tomov 2006).⁹

В рамките на приетия в изследването подход се придържахме към понятието *правоговор* в смисъл на правилно (нормативно) произнасяне на звуковете, както и тяхното правилно свързване в потока на речта, включително

и правилата, които установяват еднообразно произношение в съответствие с нормите на книжовния език (срв. Тилков, Бояджиев/Tilkov, Boyadziev 1981: 195). Това означава, че запитванията тук ще се систематизират с въведените по-горе ограничения, като се представят само въпросите, при които е засегната същинска правоговорна тематика. Към същинските правоговорни въпроси отнасяме тези, в които се засяга собствено фонетична (точно – произносителна) проблематика. По-коректно е те да се дефинират като въпроси, свързани с произношението, т.е. това са запитвания, при които въпросът е въведен директно през правоговора, свързани са с устните изказвания, без да се визира правописът, граматиката или словоупотребата. Към правоговорните въпроси принципно отнасяме и запитвания за правилна форма или правилна употреба на форма, когато не се уточнява дали става дума за устен, или за писмен текст, като допускаме, че тук е засегнат и изговорът на съответната дума, например: *Искам да попитам как е правилната форма – порязох или порязох.*

В следващия раздел от нашето изложение дефинираните според гореописания подход въпроси ще бъдат по-подробно тематично разпределени и ще бъдат илюстрирани с примери от актуалните корпуси с езикови справки на Секцията за съвременен български език.

4. Тематична класификация на постъпилите въпроси

При подробното тематично разработване на въпросите от областта на правоговора се очертават следните две основни тематични групи:

1. Правоговор на думи, нарицателни имена от домашен или чужд произход; правоговор на съкращенията. Това е тематичната група, която от фонетично гледище засяга сегментната страна на езика.

2. Въпроси от областта на прозодията с основен момент ударение, засягащи от фонетично гледище супрасегментната страна на езика.

Що се отнася до комплекса от проблеми относно изговора на чуждите собствени имена, техният правоговор принципно е свързан с писменото им предаване (най-вече с транскрипцията) на българска кирилица (Андрейчин/Andreychin 1974; ГСБКЕ/GSBKE 1982: 273–282). Регистрираните изговорни проблеми в нашето изследване при тях са свързани основно с мястото на ударението (т.е. с втората група, виж по-долу раздел 4.2), а въпросите, отнасящи се до графичния им облик във връзка с изговора им, са разгледани подробно в специална разработка (Мониторинг/Monitoring 2023: 32–35).

Характерно за запитванията и при двете тематични групи е, че в определени случаи покрай търсенето на отговор потребителите често желаят да верифицират знанията си, да се уверят в своето предположение. Често в текста на запитванията присъства изразено лично отношение (обикновено критично) или конкретно мнение относно дадения проблем.

4.1. Изговор на думи и форми

Както беше посочено, преобладаващата част от потребителите се интересуват основно от правилната употреба на думите и техните отделни форми в писмен текст, а не в устните изказвания. Допускаме обаче, че когато е зададен въпрос единствено за „правилна форма“ на думата, запитването се отнася и до нейния изговор. Задаващите въпроси в повечето случаи се интересуват от конкретна дума, при която не са сигурни какъв е нейният (правилен) изговор:

Бих искала да помоля за съдействие при определяне на правилната форма при изговаряне на следните думи: презполовявам или преполовявам – коя от двете форми на изказ е коректна? Отивам да се подстрижа или Отивам да се подстригна – коя от двете форми на изказ е коректна?; Правилна ли е формата помпене? Или се използва само помпане. Става въпрос за гуми; Искам да попитам как е правилната форма – порязах или порязох.

Като гражданин ми прави впечатление все по-честата употреба (според мен неправилна) на глагола „вземам“ в първо лице единствено число като „взимам“. Употребата на „взимам“ е толкова широко разпространена (в телевизионните и печатните медии), че аз все повече се съмнявам в правилната (за мен) форма в първо лице единствено число – „вземам“. Моля да ми отговорите, коя е правилната форма: „вземам“; „взимам“ или и двете?¹⁰

Здравейте, забелязвам често да употребяват „намалям“ вместо намалявам, което според мен е неправилно, но в същото време забелязвам други такива двойки думи, при които тази, как да кажа, по-кратка форма, като че ли се е наложила? Има ли някакво правило относно това. Намалявам или намалям Преклонявам или прекланям Потопявам или потапям Отморявам или отмарям Разтопявам или разтапям Оценявам или оценям Преценявам или преценям Нагласявам или нагласям Разглобявам разглабям Наклонявам накланям Разкачвам разкачам Поклонявам покланям и тнт.

Малобройна е групата от въпроси относно изговора на членувани форми. Преди всичко става дума за мекостта при изговора на членната морфема, а освен това и за произношението ѝ, когато е под ударение в членуваните форми от м. и ж. род:

Искам да попитам, как е правилният пълен член на думата „титуляр“ – титулярът или титулярат?

Какви са правилата за мекия вариант на членната форма? В кои случаи се използва тя?

Как е правилно да се изговаря – светА или светЪТ?

Моля, отговорете при изговор потъмнява ли крайното -а при членуване на съществителни имена от женски род, когато ударението пада върху последната сричка. Например кръв – кръвта или кръвтъ?

Конярат или конярът?

Един потребител се е интересувал от произносителен проблем, свързан със синтактичното правило за употреба на пълен и кратък член: *Интересува ме по граматическите норми на българския език допустимо ли е при четене на новини по телевизията всеки пълен член да се заменя с непълен? Т.е. да е написано с пълен, но при възпроизвеждането на текста четящият да го заменя с непълен?*

Очевидно е, че при част от носителите на езика съществува потребност от определени насоки или поне от изясняване на употребата на членуваните форми в устен текст.

При чуждите думи, както и при думите от домашен произход в езиковото консултиране като цяло доминират въпросите за писмената форма на думата. Като проблемен случай в търсене на правилната форма е регистрирана думата *маркетър/маркетер*. Така, ограничени според приетите принципи на описание, въпросите, които се отнасят строго до изговора на чуждите думи, всъщност изобщо не са многобройни.¹¹

4.1.1. Изговор на съкращения

Очевиден е малкият брой въпроси за правилен изговор на съкращенията. Запитванията на търсещите езикови консултации в този пункт се отнасят предимно до възможните начини на съкращаване в българския език и до графичното оформяне (правописно и пунктуационно) на съкращенията (по-подробно виж Мониторинг/Monitoring 2023: 28–31). Трудности с изговора са създавали съкращенията *ФСБ – фе се бе* или *еф ес бе* (въпросът е свързан с изговарянето при четене), и *НОИ – нои* или *ной*.

4.1.2. Изговор на звукови съчетания (фонетични промени)

Регистрирано е само едно запитване, което е свързано с фонетични промени на звуковете в думата. Въпреки че въпросът засяга „верния правопис“ на думата, представяме го като изключение, за да илюстрираме все пак редкостта на подобен тип запитвания: *Не съм филолог, но отдавна забелязвам, че се допуска масово грешката в множественото число на думата „болшевик“ – пише се „болшевики“, а правилното е „болшевици“ (например от „войник“ е „войници“). Доколкото знам преди 9-ти септември 1944 се е пишело в пресата и книгите правилно, но след 9-ти се променя, може би с масовото навлизане на русизми в езика ни. Какъв е верния правопис?*

4.2. Въпроси за ударението

Водещо място сред проблематиката на езиковото консултиране в областта на правоговора заемат въпросите за ударението. Те са постоянно актуални поради типичната характеристика на българското ударение, което е свободно, т.е. може да пада върху различни срички в думата в съответствие със съществуващите акцентни парадигми (ГСБКЕ/GSBKE 1982: 164–165; Тилков, Бояджиев/Tilkov, Boyadzhiev 1978: 11–14; подробно относно причините за колебанията при ударението виж 101 въпроса/101 voprosa 1988: 158–175).

4.2.1. Място на ударението при думи и форми

Преобладаващата част от запитванията се отнасят до мястото на ударението в отделни думи – нарицателни имена от домашен и чужд произход, като освен това се засягат особености на ударението в конкретни форми на думи (при някои от случаите е допусната дублетност). Потребителите на Службата за езикови справки и консултации, които в практиката се натъкват на два или повече възможни варианта на произношение, се интересуват кой от тях всъщност е правилен, т.е. книжовен, а в някои случаи изразяват собствена оценка и предположения. Примери:

про̀йзход или *прои́зход*

мо̀лив или *моли́в*

ма̀сло или *масло̀*

вѝно или *вино̀*

зла̀то или *злато̀*

ра̀ковина или *ракови́на*

лу̀ничка или *луничка̀*

мѐдовина или *медови́на*

сѝнор или *синор̀*

нѐвен или *невен̀*

огъ̀рлие или *огърлиѐ*

чѐло или *чело̀*

клѐщи или *клещѝ*

уврѐдена или *увредена̀* (*коса*)

поврѐден или *повреден̀*

заква̀сен или *заквасен̀*

трудо̀устроен или *трудоустро̀ен*

по̀севен или *посевен̀*

усто̀йчив или *устойчи́в*

про̀менлив или *променли́в*

приѐмлив или *приемли́в*

прѐйказен или *прейзка́зен*

тѐстови или *тестовѝ* (*задачи*)

тѐстов или *тестовѝ* (*режим*)

пра̀ктикоприложна

или *пра̀ктикоприложна̀*

пи́ля или *пиля̀*

подпе́тя или *подпетя̀*

посте́леш или *постелеш̀*

мя̀укам или *мяукам̀*

- при чужди думи

стру̀ктура или *структура̀*

ску̀лптура или *скулптура̀*

антибѝотик или *антибиоти́к*

о̀дит или *оди́т* (*многократно*)

дѐкан или *декан̀*

хе́ктар или *хектар̀*

трома̀лза или *тромболи́за*

табл̀ет или *таблет̀*

го̀блен или *гоблен̀*

ко̀нтекст или *конте́кст*

пла̀то или *плато̀* (*за поднос*)

бю̀ро или *бюро̀*

митроп̀олия или *митрополи́я*

диа̀спора или *диаспора̀*

скѝния или *скини́я*

джѐзеве или *джезевѐ*

ягу̀ар или *ягуар̀*

и др.

Къде е ударението на думата „запеканка“? Четох, че думата е от руски произход. Постоянно чувам да се произнася „запеканка“, а според мен трябва да е „запеканка“.

Заслужава отделно внимание получено запитване за конкретно правило, което да определя еднозначно мястото на ударението в сложни медицински термини от гръцки произход, например *лапаротомия* или *лапаротомия̀*, и най-вече термините с втора съставка *-графия* (*-graphia*), *-рафия* (*-rgraphia*), *-(ек)томия* (*-(es)tomia*), *-скопия* (*-scopia*).

Освен до мястото на ударението в отделни думи потребителските въпроси се отнасят и до ударението при определени форми, например:

студий или *студиа* (телевизионни)

колѐне или *коленѐ*

мостове или *мостѐве*

покривала или *покривалà*

ходих или *ходìх*

Сега чета една граматика, но тя е от 1995 година. В нея пише, че „казал“ (главната буква замества ударението) и „казАл“ са дублетни форми. Тъй като граматиката е сравнително стара, искам да Ви попитам това все още ли е така, или „казАл“ е по-скоро установена диалектна форма?

Срещат се и въпроси за ударения при съставни думи, например: *Поставя ли се ударение върху първата сричка на думата ако при „сложния съюз“ ако и да знам, когато е със значение на „макар че“, „въпреки че“).*

Потребителите изпитват несигурност за мястото на ударението и във връзка с неговата смислоразличителна функция: *трѐска – когато думата*

назовава вид риба – на първата или на втората сричка е ударението?; Бих искала да ви попитам за правилния изговор на думата „изтънчен“. Ударението на втората сричка ли е или на последната? Има ли разлика в значението при различното ударение? Къде е ударението в думата сърма със значение ‘посребрени или позлатени тънки медни жички, с които се бродира’?.

4.2.2. Място на ударението в собствени имена

Друга част от въпросите за ударение са предизвикани от колебания относно неговото място в собствени имена – български и чужди, например:

Добри Войнìков или *Вòйников*

Пѐрущица или *Перущица*

Петрохàн или *Пѐтрохан*

връх Мусалà или *Мусàла*

Бели ìзвор или *Бели извòр*

- при чужди имена

Валпарайсо или *Валпалрàiсо*
(град в Чили)

Хомèйни или *Хомейнì*

Òскар или *Оскàр*

Мѐрцедес или *Мерцѐдес*

В архива от справки по електронната поща е регистриран интересен административен казус, свързан с ударението при собствено име: *От ГРАО не ми позволяват да запиша сина си: Даниел – с ударение на „А“ казват, че името може да се запише единствено без ударение. Моля за Вашето мнение имат ли не основание за това.*

Накрая за пълнота само ще отбележим, че се срещат и въпроси, засягащи различни случаи при писменото отбелязване на ударението (за избягване на омонимия и за отбелязване на частицата *по* за сравнение при глаголи и съществителни).

В заключение на тематичния преглед следва да обърнем внимание на видимия факт, че наред с последното място по количество запитвания, което правоговорната проблематика заема в практиката на езиковото консултиране, за една съществена част от правоговорните норми изобщо липсват въпроси. Това би могло да означава, че колебанията при тези норми, както и нарушаването им не се регистрират като проблемни. Към тези случаи може да отнесем например затвърдяването на глаголните окончания (*повтора, спа, целат* и под.) или така нареченото „мекане“. Липсват запитвания за опростяването на групи съгласни в случаи като *шестотин*; не се осъзнава като правоговорен проблем и изпадането на крайните съгласни, включително при числителните *двайсе, петнайсе*, оценявано от кодификацията и от материалите по езикова култура като некнижовно. Асимилации като *ичетоводител, бомбон* и др. подобни при слушане не се осъзнават като некнижовни (нещо повече – кодифицираните им варианти по-скоро биха се възприели като хиперкоректна артикулация). Очевидно носителите на българския език при слушане не забелязват подобни отклонения от нормата и като потребители на езикови консултации следователно не задават въпроси за тях. Липсват запитвания, свързани с правилата на междусловната фонетика – въпреки че правоговорни нарушения на границата между думите съществуват и не са редки, такива отклонения от нормата явно не привличат вниманието на носителите на езика. Изненадващата на пръв поглед липса на въпроси¹² за произношението при думи с ятов преглас и за ударения при сложни думи с променливо *я* отдаваме на тясната обвързаност на изговора им с правописната проблематика – при такива думи очевидно именно правописът, а не произношението им играе основна роля за тяхното отнасяне към проблемните случаи в езиковата практика, а впоследствие и при езиковото консултиране.

От страна на потребителите на Службата липсва интерес и към темите, свързани с фразовите и надфразовите фонетични средства като интонация, темп на речта, паузи, фразово ударение и под. Тази липса може да се дължи на факта, че посочените явления от супрасегментното равнище естествено варират в потока на речта и от друга страна, подлежат на системно описание, но не и на строго кодифициране, както е при ударението.

Най-накрая смятаме за съществено да подчертаем, че липсват въпроси и мнения относно регионални особености и разлики в произношението. Освен това за носителите на езика очевидно не е актуална темата за съществуване на отделна източна и западна произносителна норма (срв. Буров/Вуров 2012), както и не е налице тематично противопоставяне относно произношението в запитвания на потребители от Източна или от Западна България. Липсва изобщо интерес и към факти, свързани с правоговорната кодификация и с нейните особености в противовес на регистриран подобен интерес към правописната кодификация.

От друга страна, в Службата за езикови справки и консултации се получават обаждания с критики, оплаквания или загриженост относно равнището на устните изказвания в медиите, относно езика на политиците и на младото поколение, обикновено придружени с негативни оценки (*Всеки си говори както си иска!*).¹³ В тези изказвания нерядко се апелира към отговорността на езиковедите и към вземане на административни мерки спрямо нарушителите на нормите. Понякога се изразява романтично или емоционално отношение към езика и се проявяват ценностни нагласи към него.¹⁴

5. Изводи и обобщения

В настоящия текст представихме резултатите от изследването ни върху въпросите от областта на правоговора, зададени към Службата за езикови справки и консултации, което е извършено въз основа на материал от архивите на Службата и от справочника „Езикови справки по интернет“.

От направения преглед на материала се констатира и се потвърди ниският брой на запитванията относно правоговора, слабият интерес към тази проблематика, както и изобщо отсъствието на конкретен и обоснован интерес към доста от правоговорните явления и норми, които иначе присъстват като теми в научни или научнопопулярни материали, езикови бележки и под. От друга страна, вниманието към правоговора понякога се изразява чрез езикова критика, посредством която се споделят собствени становища относно равнището на устната реч (най-вече на говорителите в медиите), без да се задават въпроси за правилно или неправилно.

Установената съществена разлика в степента на потребителския интерес към областите правопис и правоговор (същинските правоговорни запитвания) неминуемо поражда необходимостта да се направят изводи относно причините, които стоят в основата на тази разлика. На първо място, може да се посочи, че принципното различие между правописната и правоговорната норма, сложността на отношението на правописа с отделните езикови равнища¹⁵, високата му степен на конвенционалност, строга регламентираност (кодифицираност) и задължителност (императивност), поддържани допълнително от символната функция на книжовния език и от ценностната система на обществото, които водят до колебания и несигурност у носителите на езика и до необходимост от компетентен езиков съвет, са причина правописът да се отнася към основната проблематика в практиката на езиковото консултиране (срв. доминирането на проблема *Как се пише* пред проблема *Как се изговаря*). При това трябва да се има предвид, че самият процес на писане като „привеждане“ на езика от една специфична форма на съществуване – устната, в друга, различна като знакова проява форма – писмената, също създава повод колебанията относно правописа да стоят най-високо в скалата на запитванията, а въпросите за правоговор да се разполагат най-ниско в тази скала. Именно транспонирането на устните изказвания

в писмени¹⁶ като нарочен и съзнателен акт създава типични за писмената сфера на общуване комуникативни проблеми, липсващи при устната реч, която е, така да се каже, първична, незаписана. При това действа и един съществен психологически фактор, а именно – съзнанието, че грешките в писмения текст са видими и биха могли да компрометират и да повлияят върху авторитета на пишещия, докато при правоговорните грешки рискът от санкции е сравнително по-малък.¹⁷

Високата стойност на правописните проблеми се обяснява и с вече споменатото обстоятелство, че по-голямата част от телефонните обаждания и запитванията по електронната поща имат служебен повод – в професионалното ежедневие на различни лица, институции и медии много по-често възникват въпроси за правилното изписване на дадена езикова единица, отколкото за правилния ѝ изговор.

Очевидно е освен това, че като цяло акцентът върху равнището на писмената реч при езиковото обучение е много по-голям, отколкото вниманието, което се обръща върху устната реч. Към писмената реч освен това е съсредоточено и самото оценяване на езиковите знания и умения, особено при националните външни оценявания и зрелостните изпити, на които по обясними причини се придава особено голямо значение. Вследствие на това засилено внимание върху правописа учениците имат много по-слаби познания в областта на правоговора за разлика от сравнително по-подробните познания по правопис. Носителите на езика също така като цяло често не забелязват отклоненията от нормите на произношението или ако ги забелязват, не ги усещат като проблемни, освен ако не възникне някакво комуникативно затруднение.

Друга, макар и индиректна причина, поради която въпросите за правопис имат значителен превес в сравнение с въпросите за произношение, може да се търси в обстоятелството, че у нас за разлика от ситуацията при други книжовни езици липсва отделен актуален и официален нормативен документ специално за правоговора. Докато *Официалният правописен речник*, който кодифицира и правоговорни норми, е популярен именно като правописен справочник сред образователната общност и сред носителите на езика, стремящи се по професионални или ценностни причини да спазват и книжовното произношение.¹⁸

В заключение ще изтъкнем още, че възможността да се направят подобни констатации и изводи, очертава езиковото консултиране като специфична изследователска област, осигуряваща ценни и надеждни данни именно за осъзнаваните проблеми при употребата на книжовния език.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Например: *Обръщам се към вас, защото речниците, в които направих справка, дават различна информация.* По-подробно във връзка с мотивите за търсене на специализирана езиковедска помощ виж Томов/Томов 2021.

² В някои имейли професията на потребителя не е изрично посочена и не е възможно тя да се определи дори приблизително (например от самия характера на въпроса).

³ Друга такава област е например стилистиката, при която малкият дял от запитванията е също така очевиден.

⁴ Подобни данни са отбелязвани и в по-предишни изследвания върху въпросите, задавани към Службата за езикови справки, виж например Димитрова/Dimitrova 2005: 66.

⁵ Срв. резултатите от изследванията по проекта *Българския и чешкия книжовен език в контекста на информационното общество*, публикувани в сп. *Български език*, 2006 г., кн. 3.

⁶ Подобно разширено тематично третиране (понякога и с учебна цел) е характерно и за установената традиция в езиковата култура и езиковата критика в областта на българския правоговор (срв. Георгиева/Georgieva 1979; Мурдаров/Murdarov 2006; Григорова/Grigorova 1993/1994, 1999/2000 и др.).

⁷ В приведените примери от електронната поща се запазва оригиналният текст на въпроса. Запазена е анонимността на потребителите, отправили съответните запитвания.

⁸ По същите причини в онлайн справочника „Езикови справки по интернет“ този комплекс от правила също е обединен в един общ раздел *Правопис и правоговор* (<https://ibl.bas.bg/ezikovispravki/vaprosi/pravopis-i-pravogovor-1>).

⁹ Препращаме към тези по-ранни изследвания също така с довода, че основните съдържателни пунктове в запитванията са постоянни във времето – както вече беше посочено, при един по-дълъг период на наблюдение не се установява съществена промяна в засяганата проблематика.

¹⁰ Потребителят оценява варианта *взимам* негативно, но кодификацията го допуска като възможен заедно с варианта *вземам*, който се препоръчва.

¹¹ Тази констатация съвпада и със споменатото от Хр. Първев и П. Пашов становище, че „по правило заеманите чужди думи се приспособяват към фонетикоморфологичните особености на българския език и затова не създават правоговорни проблеми“ (Пашов, Първев/Pashov, Parvev 2002).

¹² Дори да приемем, че при възприетия метод на търсене е възможно някой от релевантните случаи да се пропусне, такива въпроси, както очевидно изглежда, биха били единични и тяхното количество отново би се оценило като незначително спрямо общия брой запитвания.

¹³ *Не е лошо да се направи курс за говорене на чист български език от т. нар. „телевизионери“.* *Стига са употребявали думи като „теа“ вместо „тези“, „куиту“ вместо „които“ и най-вече „Чао“, вместо нашето „Довиждане“ в края на предаванията и др.*

¹⁴ *Българската театрална традиция има привилегията да притежава забележителна рецитаторска школа, която в последните десетилетия бе почти напълно унищожена. В този процес заглъхнаха гласовете на знаменити актьори, потъмня бляскава декламаторска традиция, онемяха дръзките послания на гениални автори, особено творци на достолепна стихотворна реч в стилистиката на високата словесност. През всичките над тридесет години, в които работя със слово пред микрофон и на сцена, скромно и усърдно съм се опитвал да върна художест-*

вения изказ на великолепия ни език – безценно духовно наследство, което сме призвани да почитем, опазим и пренесем, за да остане във времето, но и за да пребъде навеки, втъкано в невидимите, горди притежания на целия човешки род.

¹⁵ Нека да припомним и обстоятелството, че посредством установените правописни принципи правописът експлицира в графична форма всички равнища на езика (включително съществени елементи от стилистиката и прагматиката).

¹⁶ По-подробно за същността на този процес виж у Vachek 1964, според когото трудности възникват тогава, когато устройствата на двете норми – писмената и устната, са отдалечени едно от друго и сумата от съответствията между тях се оказва твърде сложна.

¹⁷ Срв. популярната сентенция „Казаното отлита, написаното остава!“.

¹⁸ Заслужава внимание и известният факт, че към момента в Института за български език като кодифицираща книжовните норми институция не се провеждат системни проучвания върху произносителните норми в устната реч, като липсва и технологично оборудвана фонетична лаборатория с подготвен екип, в която такива изследвания биха могли да бъдат извършвани.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1974: *Андрейчин, Л.* Основни положения при изговора и транскрипцията на чужди собствени имена в българския език. – В: *Изговор и транскрипция на чужди имена в българския език*. Състав. Л. Андрейчин, М. Вълчаров. София, Наука и изкуство, с. 7–14.
- Александрова 2006: *Александрова, Т.* Някои наблюдения върху кодификацията и действието на правилото за променливо Я. – *Български език*, № 3, с. 46–54.
- Буров 2012: *Буров, Ст.* Две норми на българската устна книжовна реч. – *Електронно списание LiterNet*, 07.11.2012, № 11 (156). <<https://liternet.bg/publish28/stoian-burov/dve-normi.htm>>
- Георгиева 1979: *Георгиева, М.* Култура на говора. Техника на говора. Правоговор. 2. изд. София, Наука и изкуство.
- Григорова 1993/1994: *Григорова, М.* Някои правоговорни тенденции при употребата на думи с числително значение. – *Български език*, № 1, с. 66–67.
- Григорова 1999/2000: *Григорова, М.* Правоговорни проблеми при съгласуване на словосъчетания от типа *един от малкото*. – *Български език*, № 6, с. 79–80.
- ГСБКЕ 1982: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 1. Фонетика. София, Издателство на БАН.
- Димитрова 2005: *Димитрова, М.* Осъзнати проблеми при книжовноезиковите норми. – *Български език и литература*, № 4, с. 66–69.
- Мониторинг 2023: Мониторинг на въпросите в онлайн справочника „Езикови справки в интернет“ за периода 2018 – 2020 г. Ред. Т. Александрова, Л. Желева. София, Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“. <https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2023/06/3_MONITORING_2018-2020_str.-1-751.pdf>
- Мурдаров 2006: *Мурдаров, В.* 99 съвета за българския правоговор. София, Просвета.
- ОПР 2012: Официален правописен речник на българския език. София, Просвета.

- Пашов, Първев 2002: *Пашов, П., Хр. Първев*. Правоговорен и правописен речник на българския език. 3. прераб. изд. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- [Сто и един] 101 въпроса 1988: 101 въпроса за ударението в българския език. София, ДИ „Д-р П. Берон“.
- Тилков, Бояджиев 1978: *Тилков, Д., Т. Бояджиев*. Ударението в българския книжовен език. София, Народна просвета.
- Тилков, Бояджиев 1981: *Тилков, Д., Т. Бояджиев*. Българска фонетика. София, Наука и изкуство.
- Томов 2006: *Томов, М.* Правописни колебания, отразени във въпросите към Служба „Езикови справки“. – *Български език*, № 3, с. 10–20.
- Томов 2016: *Томов, М.* Въпросите към Службата за езикови справки и консултации като източник на информация за съвременната правописна норма и практика. – *Български език*, № 3, с. 30–40.
- Томов 2021: *Томов, М.* Мотиви за търсене на специализирана езиковедска помощ (из практиката на езиковото консултиране). – *Известия на Института за български език*, кн. 34, с. 236–256.
- Чаралозова, Станчева 2006: *Чаралозова, К., Р. Станчева*. Проблеми на граматичната норма (върху материал от „Езикови справки“). – *Български език*, № 3, с. 21–30.
- Vachek 1964: *Vachek, J.* Zum Problem der geschriebenen Sprache. – In: *A Prague School Reader in Linguistics*. Bloomington, Indiana University Press, 441–452.

REFERENCES

- Andreychin 1974: *Andreychin, L.* Osnovni polozheniya pri izgovora i transkriptsiyata na chuzhdi sobstveni imena v balgarskiya ezik. – In: *Izgovor i transkriptsiya na chuzhdi imena v balgarskiya ezik*. Sastav. L. Andreychin, M. Vaglenov. Sofia, Nauka i izkustvo, s. 7–14.
- Aleksandrova 2006: *Aleksandrova, T.* Nyakoi nablyudeniya varhu kodifikatsiyata i deystviето na praviloto za promenlivo Ya. – *Balgarski ezik*, № 3, s. 46–54.
- Burov 2012: *Burov, St.* Dve normi na balgarskata ustna knizhovna rech. – *Elektronno spisanie LiterNet*, 07.11.2012, № 11 (156). <<https://litenet.bg/publish28/stoianburov/dve-normi.htm>>
- Georgieva 1979: *Georgieva, M.* Kultura na govora. Tehnika na govora. Pravogovor. 2. izd. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Grigorova 1993/1994: *Grigorova, M.* Nyakoi pravogovorni tendentsii pri upotrebata na dumi s chislitelno znachenie. – *Balgarski ezik*, № 1, s. 66–67.
- Grigorova 1999/2000: *Grigorova, M.* Pravogovorni problemi pri saglasuvane na slovosachetaniya ot tipa edin ot malkoto. – *Balgarski ezik*, № 6, s. 79–80.
- GSBKE 1982: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. T. 1. Fonetika. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Dimitrova 2005: *Dimitrova, M.* Osaznati problemi pri knizhovnoezikovite normi. – *Balgarski ezik i literatura*, № 4, s. 66–69.
- Monitoring 2023: *Monitoring na vaprosite v onlayn spravochnika "Ezikovi spravki v internet" za perioda 2018 – 2020 g.* Red. T. Aleksandrova, L. Zheleva. Sofia,

- Institut za balgarski ezik "Prof. L. Andreychin". <https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2023/06/3_MONITORING_2018-2020_str.-1-751.pdf>
- Murdarov 2006: *Murdarov, V.* 99 saveta za balgarskiya pravogovor. Sofia, Prosveta.
- OPR 2012: Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia, Prosveta.
- Pashov, Parvev 2002: *Pashov, P., Hr. Parvev.* Pravogovoren i pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. 3. prerab. izd. Sofia, Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski".
- [Sto i edin] 101 vaprosa 1988: 101 vaprosa za udarenieto v balgarskiya ezik. Sofia, DI "D-r P. Beron".
- Tilkov, Boyadzhiev 1978: *Tilkov, D., T. Boyadzhiev.* Udarenieto v balgarskiya knizhoven ezik. Sofia, Narodna prosveta.
- Tilkov, Boyadzhiev 1981: *Tilkov, D., T. Boyadzhiev.* Balgarska fonetika. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Tomov 2006: *Tomov, M.* Pravopisni kolebaniya, otrazeni vav vaprosite kam Sluzhba "Ezikovi spravki". – *Balgarski ezik*, № 3, s.10–20.
- Tomov 2016: *Tomov, M.* Vaprosite kam Sluzhbata za ezikovi spravki i konsultatsii kato iztochnik na informatsiya za savremennata pravopisna norma i praktika. – *Balgarski ezik*, № 3, s. 30–40.
- Tomov 2021: *Tomov, M.* Motivi za tarsene na spetsializirana ezikovedska pomosht (iz praktikata na ezikovoto konsultirane). – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, kn. 34, s. 236–256.
- Charalozova, Stancheva 2006: *Charalozova, K., R. Stancheva.* Problemi na gramatichnata norma (varhu material ot "Ezikovi spravki"). – *Balgarski ezik*, № 3, s. 21–30.
- Vachek 1964: *Vachek, J.* Zum Problem der geschriebenen Sprache. – In: *A Prague School Reader in Linguistics*. Bloomington, Indiana University Press, 441–452.

✉ Доц. д-р Милен Томов

Секция за съвременен български език

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

при Българската академия на науките

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Assoc. Prof. Milen Tomov, PhD

Department of Modern Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria